

Јасна Ј. Петрић¹
Институт за архитектуру и урбанизам Србије
Београд (Србија)

Весна М. Лукић²
Институт друштвених наука
Београд (Србија)

316.72-054.62-057.875(497.11)

316.72-057.875(=163.41)(100)

Оригинални научни рад

Примљен 09/10/2023

Измењен 27/10/2023

Прихваћен 08/11/2023

doi: [10.5937/socpreg57-47024](https://doi.org/10.5937/socpreg57-47024)

ПРОСТОРНИ ИДЕНТИТЕТ МЕЂУНАРОДНИХ СТУДЕНАТА И ВЕЗАНОСТ ЗА ГРАД³

Сажетак: Претпоставка овог, у свим аспектима новог истраживања у Србији, јесте да начин на који простор утиче на идентитет академски мобилних, међународних студената интегрише део њихових индивидуалних идентитета, али истовремено утиче на варијабилност идентитета потеклих из различитих контекстуалних фактора исходишта студентских миграција. Градови се могу посматрати кроз њихову улогу у обликовању и трансформацији идентитета међународних студената. Циљ је да се испита емоционална и прагматична везаност међународних студената за град студирања, уз поређење са ова два облика везаности за место из којег потичу. Емпиријска провера теоријских поставки базира се на квалитативном истраживању путем фокус-групних интервјуа са три предефинисане групе испитаника, чији се резултати приказују у раду, а у каснијим фазама истраживања додатно ће бити валидирани у триангулацији са анкетним упитницима и интервјуима као комплементарним истраживачким техникама и приступима.

Кључне речи: просторни идентитет, међународни студенти, град, миграције, Србија

УВОД

Начин на који простор утиче на идентитет становника, односно међународних студената о којима је реч у овом раду, односи се на део њиховог индивидуалног

¹ jasna@iaus.ac.rs

² lukicbodirogav@gmail.com

³ Рад је резултат пројекта који финансира Фонд за науку Републике Србије у оквиру програма „ИДЕНТИТЕТИ” – “International student migration in the Serbian context and (re)construction of identity: Main issues and inputs for policy making (IS-MIGaIN)”, број пројекта: 1434. Рад је написан и у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2023. годину, који подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација. Такође, део средстава за реализацију истраживања које је приказано у овом раду обезбедило је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-68/2023-14/ 200006.

идентитета који је обликован локалитетом и од њега зависи (place identity) (Spasić & Vasković, 2017, str. 123), тј. односи се на везаност за простор (место, град) из кога потичу или у којем живе. Простор је сложена, динамична и, у значајној мери, ирационална категорија, под утицајем активности и понашања људи који у њему бораве (Stojkov, 2000). Простор, у физичком смислу, одређују географска ширина, географска дужина и надморска висина, а временску одредницу простора чине његова прошлост, садашњост и перспектива, тј. овде је реч о „континууму простор–време“. Фокусирајући се на идентитет људи заснован на месту и хијерархији припадања одређеним територијалним оквирима, морамо споменути и субјективну димензију простора, која је условљена менталитетом, генетским особинама, културом, естетским осећањем и другим, мање или више, немерљивим категоријама људског ума и духа (Stojkov, 2000).

Градови су, можда и због своје „ауре позитивне неодређености“, одувек представљали предмет интересовања како урбаниста и планера, тако и социолога, антрополога, урбаних географа, економиста, политиколога и др., међу којима од домаћих аутора нарочито издвајамо: Ранка Радовића, Димитрија Перишића, Александра Вељковића, Бранимира Стојковића, Сретена Вујовића, Љубинка Пушића и Срђана Радовића.

Урбани простори данашњице најчешће се доводе у везу са негативним појавама попут: велике загађености, неконтролисаног ширења периферије града, пропадања градског језгра, социјалне искључености, незапослености, недостатака инфра и супраструктуре, нарастајућег криминала итд. Међутим, живот у градовима испољава и читав низ предности за широк дијапазон становништва јер му омогућава остварење баланса између активности и одмора, разноврсности и униформности, изграђености и зелених површина, дружења и приватности, и испољавање преференција живљења које само веће насеље може да подржи. Напросто, увек су постојали, и постојаће, житељи којима је град главно уточиште или како је Пушић забележио: „људи који су зависници од града“ (Pušić, 2007, str. 5). Прву половину 21. века карактерише развој градова и урбаних подручја чија се привреда заснива на знању, дигиталним технологијама (ИКТ) и тзв. креативним индустријама. Заправо, постоји очигледна корелација између креативности, „ноу хау“ (know-how) и урбаног развоја, па се све чешће промовишу концепти попут „паметних градова“, „креативних градова“, „дигиталних градова“, „умрежених градова“, „свеприсутних градова“ (Sokołowicz, 2019; Kesić, 2023). Један од базичних изазова у датом оквиру јесте задржавање високообразованих младих људи као кључног развојног потенцијала конкретног урбаног простора.

У контексту урбаних подручја у Србији, уопштено узевши и даље преовлађују центрипеталне тенденције у понашању становништва, тј. оних који имају могућност и средства за избор места живљења и који радије бирају централна градска подручја уместо субурбија, понајвише из разлога заступљености урбаних функција и других погодности које су концентрисане у овим првим (Petrić, 2017). Такве урбане преференције се доводе у везу са „хабитусом града“, термином којим Ролф Линднер изражава суштину спрегу појединца и града у којем он живи (Lindner, 2006), као и функционалном (практичном/прагматичном) везаношћу становништва за град (Livingston, Bailey & Kearns, 2008; Nzimande, 2022).

Стављајући у фокус истраживања популацију међународних студената, код ње се наизглед јавља антагонизам између везаности за место у оба своја аспекта – емотивна и прагматична везаност, и порива за миграцијом као интринсичким својством међународних студената. На ово питање је раније указивала Анђелка Мирков наводећи да: „везаност за место (се) често посматра у супротности са склоношћу појединца ка просторној покретљивости“ (Mirkov, 2013, стр. 309).

Предмет овог рада је идентитет заснован на месту, који се односи на део индивидуалног идентитета и од њега зависи. Истраживање је везано за субјекте две различите популације – стране студенте који студирају у Србији и студенте из Србије у иностранству. Полазећи од истраживачког питања: Како миграција и процес насељавања, преко урбаног простора и универзитетског контекста, утичу на идентитет међународних студената? – циљ истраживања приказаног у раду јесте да испита њихову везаност за место, доживљај локалног урбаног и универзитетског контекста у процесу адаптације студената, и варијабилности идентитета кроз процену релативних предности и недостатака живота у иностраном граду/земљи, па самим тим, посредно, и разматрања опције трајног насељавања у месту студирања. Варијабилност просторног идентитета међународних студената анализираће се у односу на место из кога потичу, а према томе да ли уопште, и на који начин, већи град, регионална умреженост, држава студирања, тј. различити хијерархијски територијални нивои, утичу на преобликовање њиховог идентитета. Полазиште у том разматрању је да на варијабилност идентитета међународних студената у односу на градове студирања утиче њихова способност адаптације на ново окружење, али и осећање „другачијости“. Том осећању доприноси „капацитет градова за образовањем локалног колективитета, који ће себе препознавати другачијим од окружења“ (Spasić & Backović, 2017, стр. 103).

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР: ИДЕНТИТЕТ ЗАСНОВАН НА МЕСТУ И ВЕЗАНОСТ ЗА МЕСТО КОД МЕЂУНАРОДНИХ СТУДЕНАТА

Идентитет, који може бити лични, колективни, социјални, политички, културни, завичајни, верски, родни, професионални, месни итд., широк је појам за који постоји тешкоћа да се једнозначно одреди, а који укључује, како очување старих, тако и презимање нових елемената (Stojković, 2009; Hainard, Bassand, Perrenoud, Rossel, 1989). Идентитет је полиморфна и динамичка категорија, дифузна и рефлексивна, и могу га имати особе, ствари и колективи (Radović, 2013, стр. 37). Исти аутор истиче да је: „идентитетска пракса процес који настаје у друштвеној интеракцији“ (Radović, 2013, стр. 36), тј. идентитет се види пре као процес него као стање (Vujić, 2014, стр. 146).

Идентитети представљају особине које индивидуализују и омогућавају препознавање појединаца, категорија или група људи (Wee, 2019), али и особине које индивидуализују места. Уколико се усредсредимо на просторни идентитет, односно на идентитет заснован на месту, истиче се да он може да буде вишеструк, на основу хијерархије припадања различитим територијалним нивоима – локалном, регионалном, националном и глобалном, што не подразумева да их људи имају поједнако све

развијене (Basković & Spasić, 2014, str. 179). Конструисање идентитета је непрекидни процес који се највише рефлектује у локалном „свету живота“ становника неког места (Spasić & Basković, 2017, str. 25). Тема чија је анализа истакнута у првом плану овог рада јесте просторни идентитет, што је интегрални концепт у оквиру кога своје место заузимају урбани простори. Просторни идентитет се односи на лични осећај „дома“ или просторе у којима се испитаници осећају (као) „код куће“, на емоционалну приврженост одређеним просторима у земљи порекла / дестинације, као и на значај и функцију које одређена места имају за становнике.

У урбаној географији одавно је препозната улога градова у обликовању идентитета својих житеља. Јасно је да сваки град има своју културну и друштвену разноликост која се обогаћује увођењем нових идентитета путем имиграције. Као што истиче Ноел Салазар, идентитети људи и процеси припадања (нечему) и преображаја (у нешто) конституишу се у спрези са местом и мобилношћу (Salazar, 2023, str. 590). Осим тога, треба истаћи да „појам идентитета као осећаја припадности граду (урбаном колективитету) у одређеном историјском периоду није наследан ни преносан“ (Bursać, 2009, str. 81).

Фокусирајући се на међународне студенте, неоспорно је да урбани простор, тј. универзитетски центар као потенцијално одредиште ове групе популације, може утицати на њихов индивидуални идентитет. Међутим, индивидуални идентитет међународних студената зависи и од места њиховог порекла (примарна различитост). Ипак, захваљујући адаптивности међународних студената на нов (урбани) простор може доћи до извесне „реконструкције“ њиховог првобитног идентитета, тј. до варијабилности и веће флуидности на том пољу. Мигрирајући у другу земљу и, могуће, у већи град него што је било место њиховог порекла, међународни студенти се адаптирају и на нов вредносни систем и културне норме, прилагођавајући се различитим групама и градећи вишеструке групне идентитете. Тај процес подразумева напуштање устаљених норми и очекивања (напуштање зоне комфора), и сопствене промене у новом микроокружењу.

Тема просторног идентитета је веома важна и у формирању политика којима се стимулише задржавање академица у неком месту јер у литератури која се бави међусобним односом високошколске академске популације и развоја држава, региона и градова влада став да већи удео студентске популације у урбаном становништву, која укључује и међународне студенте, значајно доприноси, како интелектуалном потенцијалу градова и ширих региона (Sokołowicz, 2019; Miletić & Jeremić Marković, 2011), тако и њиховом успешном просторном развоју (Glaeser, 2012).

Са термином „просторни идентитет“ уско су повезани термини „доживљај места“ (sense of place), „зависност од места“ (place dependency) и „везаност за место“ (place attachment). У овом раду се бавимо паром: просторни идентитет и везаност за место. Поједини аутори сматрају да се концепти просторног идентитета и везаности за место често преклапају, посебно зато што и код једног и другог постоји висока позитивна корелација са дужином боравка у месту. Међутим, исто тако се констатује да особа може да буде везана за место а да не мора да се идентификује са њим (Hernández, Hidalgo, Salazar-Laplace, Hess, 2007, str. 311).

Везаност за место подразумева позитивни афективни однос према месту као физичком (природном и изграђеном) и социјалном окружењу, и може се рећи да везаност за место позитивно корелира са менталним здрављем и благостањем појединаца (Mirkov, 2013, стр. 307). Концепт везаности за место примењује се у разним друштвено-хуманистичким као и у инжењерским областима истраживања, попут психологије катастрофа, у студијама имиграције и мобилности, у планирању, урбанизму, архитектури и др. (Brown & Perkins, 1992; Adams, 1992; Ng, 1998; Giuliani, 2003; Radusinović, Vukčević, Čizmić, 2012). Већина истраживача анализира везаност за место као мултидимензионални концепт, при чему се различите групе становништва везују за различита места из различитих разлога (Fischer, Jackson, Stueve, Gerson, Jones, Baldassare, 1977).

Везаност међународних студената за место један је од адаптивних механизма на локални контекст, а може се испољити као емоционална приврженост, која у себи спаја „емпатички“ и „егзистенцијални“ доживљај места изнутра (Spasić & Backović, 2017, стр. 128), и као функционална или прагматична везаност, тј. (не)задовољство урбаним простором у коме обитавају.

Емотивна везаност међународних студената може се посматрати у односу на место из кога потичу и у односу на место студирања. Ова врста везаности је на неки начин комплементарна осећању инсајдерства, које према Едварду Релфу подразумева осећање пријатности, сигурности, ушущаности (Relph, 1976; Spasić & Backović, 2017, стр. 128). Међутим, има аутора који истичу да овај вид везаности за место може бити препрека за лични развој појединца уколико га спречава да се окрене искуству живота у новом месту, тј. при проналажењу нових могућности захваљујући евентуалном пресељењу из дате средине (Mirkov, 2013, стр. 309).

Прагматична везаност међународних студената за место/град може се сагледати путем „капацитета града да им пружи све што им је потребно“ (Spasić & Backović, 2017, стр. 48). С обзиром на њихов примарни циљ боравка у месту студирања, а то је одређени вид школовања и стицања квалификација, међународни студенти исказују прагматичну везаност према самом универзитету у том граду и квалитету програма студирања, што се показало у налазима ранијих студија спроведених у Француској, Белгији, Чешкој, Великој Британији, Словенији, Бугарској, Естонији и Кини (Perez-Encinas & Rodriguez-Pomeda, 2019). Прагматична везаност међународних студената за место студирања огледа се и кроз њихов доживљај објективних карактеристика физичког окружења и мобилности, а то је донекле условљено флексибилнијим распоредом студентских активности и утицаја тих активности и просторних дистанци на њихове путничке навике, тј. на избор доминантног превозног средства (Adriana, Situmorang, Aji, 2023). На лествици оцењивања релативних предности и недостатака места студирања, студентска популација приписује значајно место квалитету и доступности различитих погодности, како у погледу снабдевања, тако и у погледу културно-забавног живота, спорту и рекреацији, разним врстама ангажовања у заједници, али и осећају личне безбедности у датом окружењу, што резонира са аргументацијом да је један од циљева функционалне везаности становништва за место осећај организованости и сигурности (Low & Altman, 1992).

ПРИКАЗ ПРИМЕЊЕНЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА

Емпиријско истраживање међународних миграција студената у контексту Србије и (ре)конструкције идентитета, у првој фази реализације научног пројекта IS-MIGaIN, спроведено је кроз фокус-групне интервјуе, тј. квалитативну истраживачку технику која је синтеза унапређене форме групног интервјуа и учесничког посматрања, при чему су добијени подаци у овом поступку вербални искази испитаника сличних по искуствима међународних студентских миграција, уз истовремено брижљиво посматрање њихових невербалних реакција које су испојили током разговора (Ђурић, 2005, стр. 5). Очигледна је предност наратива за истраживање начина посматрања окружења од стране појединаца, а кроз које се јасно уочавају аспекти њиховог идентитета и деловања.

Предности фокус-групних интервјуа у односу на друге истраживачке методе су и:

- релативно лако спровођење,
- ниски трошкови спровођења,
- брзина добијања резултата,
- омогућавање унапређивања методологије истраживања, и
- откривање нових информација и конструката које сам истраживач није предвидео, а захваљујући интеракцији међу испитаницима (Krueger, 1994; Mansel, Bennett, Northway, Mead, Moseley, 2004; Skoko & Benković, 2009; Ignjatović, 2020).

С обзиром на то да приручници за спровођење фокус-групних интервјуа најчешће наводе да број учесника по фокус-групи треба да буде у распону од шест до осам (Morgan & Krueger, 1993; Bloor, Frankland, Thomas, Robson, 2001), у истраживању које смо применили биле су укупно три фокус-групе (једна у Новом Саду и две у Београду) са по шест испитаника. Позване су три различите групе испитаника: студенти из Србије који студирају у иностранству (ФГ 1, НС); млади високообразовани стручњаци који су се вратили у Србију након студирања у иностранству (ФГ 1, Бг); и страни студенти који студирају у Србији најмање годину дана (ФГ 2, Бг). Студенти су позвани да учествују у истраживању путем сајта Института друштвених наука из Београда, затим путем друштвених мрежа и слањем имејлова. Упркос бројним позивима, у сва три случаја истраживачи су били принуђени да додатно користе метод грудве снега како би се попуниле фокус-групе студентима одговарајућих карактеристика. Претпоставља се да је на неодрживање највише утицало то што су подаци прикупљени у летњем периоду (јун 2023. године), па многи испитаници нису били у могућности да учествују у истраживању, нарочито они из прве фокус-групе спроведене у Новом Саду јер су углавном они морали и даље да буду у иностранству у местима у којима студирају јер им је био у току јунско/јулски испитни рок.

Пре почетка фокус-група, испитаници (три групе са по шест испитаника), попунили су упитник којим су прикупљени основни социодемографски подаци о њима (пол, старост, место и земља становања, степен образовања, година доласка у другу земљу и процена материјалног стања).

Ток разговора је у целости сниман (аудиобелешка), а потом транскрибован, и ови групни разговори су трајали од два до два и по сата, што је у сагласју са препорученим

временским интервалом за фокус-групне интервјуе, који се креће између сат и по и два и по сата.

Питања у оквиру фокус-група заснована су на Водичу за разговор у којем је садржано 10 тема: доживљај идентитета; доношење одлуке о миграцији; долазак у земљу пријема; социјални капитал/идентитет; национални идентитет; културни капитал/идентитет; људски капитал / део културног идентитета; просторни идентитет; професионални идентитет; и питање повратка и будући планови. У овом раду смо првенствено усмерени на анализу категорије „просторни идентитет“.

У методолошком смислу, у односу на целокупан концепт научноистраживачког пројекта у оквиру кога су спроведени фокус-групни интервјуи, уочено је да нас је управо искуство са три фокус-групе довело до закључка да је у водичу за фокус-групни интервју било много питања у оквиру тема, односно да број питања треба редуцирати.

Прикупљени подаци су анализирани тематском анализом у софтверу MAXQDA2022 (Kuckartz & Rädiker, 2019). У анализи су издвојене основне категорије, као и поткатегије, идентификовани су односи и везе међу њима, као и фреквентност појављивања. Након анализе и обраде ових података, у другој фази истраживања подаци који су добијени из фокус-групних интервјуа биће искоришћени и за конструисање електронског упитника који ће дати виши степен уопштавања и квантификације података.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У спроведеној анализи категорија „просторни идентитет“ укупно је била заступљена 43 пута. Од тога се 29 пута јавила током интервјуа са страним студентима (ФГ 2, Бг), 12 пута у интервјуу са младим високообразованим стручњацима који су се вратили у Србију након студирања у иностранству (ФГ 1, Бг), и два пута у интервјуу са студентима из Србије који студирају у иностранству (ФГ 1, НС).

У погледу емотивне везаности за место, у оквиру поткатегије „поређење средине/простора порекла и студирања, и по повратку“, а која је била најзаступљенија поткатегија просторног идентитета са 15 јављања, анализиран је став испитаника о томе које је место њихов дом. Тако, испитаник који је боравио у Лондону и вратио се у Београд након студија у иностранству, а пореклом је из мањег места у Србији, наводи:

„(Дом је) где ми живе родитељи. То и дан-данас. И овде када идем у стан...“ (ФГ 1, Бг, м, 37)⁴.

Осећај дома је везан за место где живе родитељи испитаника, али је често и формирање породице у новом месту живљења прекретница да се баш то место сада сматра домом (кућом) наспрам, рецимо, пребивалишта (стана).

„Дуго, док нисам добила децу и стабилизовала се у стану са мужем и децом, кућа ми је била код маме и тате у Ваљево. Некад и данас кажем идем кући у Ваљево.

⁴ Ознаке у загради код навода испитаника представљају број фокус-групе, град у коме је спроведено истраживање, пол и старост испитаника.

(...) Више пута сам се селила и увек ми је кућа била у Ваљеву код родитеља, а сада је друга прича са породицом“ (ФГ 1, Бг, ж, 37).

Емотивна везаност за простор и социјално окружење била је анализирана и у оквиру категорије „социјалне мреже и капитал“, укупно заступљене 49 пута, где је испитаник, који је пореклом из Србије а студира у Чешкој, констатовао:

„Нисам нешто везан за породицу, пријатеље, град, могу лако да пресечем ако треба. Сутра могу без проблема да одем било где ако бих имао добру понуду“ (ФГ 1, НС, м, 31).

У оквиру поткатегорије „доживљај нове средине/простора – земље, града, студентског дома“, која се јавила 12 пута у „просторном идентитету“, приликом поређења матице и града где су се школовали, или се школују, испитаници се често афирмативно реферишу на релативне предности или тековине урбаног простора/земље школовања.

„Мени је било занимљиво да видим како се други опходе према ономе што имају, како чувају своју културу за разлику од нас који је сваки дан уништавамо. То је мени било интересантно, тај моменат колико су људи свестрани. (...) Тамо сам први пут кренуо да плешем, да идем на караоке, да идемо на неки опен најт, било је разноврсно, свашта се дешавало. (...) Док је овде нека стагнација, нема пуно кретања, неко трпно стање је код нас, чини људе мало депресивнијим него њих. Они су нон-стоп у неком покрету и то је мени било другачије и занимљиво...“ (ФГ 1, НС, м, 32).

Анализа величине града у релативним и глобалним размерама, као и изазова живљења иностраних студената у великом граду који је одредиште студентских миграција, у фокус-групном истраживању посматрала се у односу на категорију „искуство миграције“ и њену поткатегорију „процес адаптације“ (16 јављања).

„Лондон је јако скуп. Ту се морало сналазити око смештаја. У кући је живело нас 20 (...) због финансијске ситуације сам спавао у четворокреветној соби. Цимери су ми се мењали на дневном нивоу, некад сам био сам, некад двоје, некад више. Соба и купатило заједничко као што сам имао овде у студентском дому. (...) Дошао сам из Пријепоља у Београд па онда из Београда у Лондон. Велики су прелази. Видео сам колико је Београд мали у односу на Лондон који има близу 15 милиона становника. Велика је разлика у односу на Београд. Неко би мислио да је Београд велики...“ (ФГ 1, Бг, м, 37).

Међутим, током грађења ставова испитаника кроз компарацију уочава се њихова преференција ка већем граду и његовом космополитизму или великом граду у односу на мањи универзитетски град, нарочито у смислу прагматичне (функционалне) везаности. Ово отуда јер је у мањем граду студирања било ограничено радно време услуга попут медицинских и услуга снабдевања, или су лимитиране могућности за изласке и забаву. Тако, испитаница, са вишеструким искуством међународног студирања у Бечу и Будимпешти, у спречи са емотивном и прагматичном везаношћу за место, наводи:

„Оба града сам успела да искусим и потпуно је другачије. (...) У Бечу смо живели заједно и плаћали станарину, а у Будимпешти сам била у дому универзитета. (...) У Бечу сам уживала у граду (...) тамо ми је остало срце. (...) У Бечу сам се уклопила зато што је средина интернационална, мултикултурална, нисам се осећала као странац. У Будимпешти је био проблем (...) У Будимпешти, град ми није био толико занимљив“ (ФГ 1, Бг, ж, 29).

Доживљај мањег града као места студирања у иностранству преносе испитанице из Србије, од којих једна студира у Белгији, а друга је повратница након студирања у САД:

„Град је мали, њихов осредњи град, али није пун живота, посебно не увече и викендом. Радна времена су највећи проблем. (...) Имали смо само један клуб. Код њих се четвртком излази јер студенти сваког викенда иду кући. Нико не остаје у граду. Ми останемо у граду једини од студената, а викендом излазе средњошколци“ (ФГ 1, НС, ж, 21).

„Била сам стационарирана у једном малом универзитетском граду. Они су специфични (...) Ако си живео у великом граду, не можеш да живиш без аутомобила (...) Шетам улицом и мене су стари људи заустављали и питали – да ли хоћете да вас повеземо, где сте кренули, да ли вам треба превоз? Само шетам до реке. Не бих могла да живим у том граду. То је прва ствар која је мени била јасна у старту, али то је леп град, лепи су услови за живот“ (ФГ 1, Бг, ж, 37).

Ослањајући се на дужину боравка у месту, као већ препознат утицајни фактор везаности за место, резултати наше анализе потврђују да готово сви испитаници, који су провели две или више година на студијама у иностранству, показују везаност за место дестинације и сматрају да их је то место променило. То, међутим, не мора нужно да значи да би у том месту сигурно и остали, односно да би се тамо вратили:

„Време проведено у Србији ме је заиста доста променило. Променило ме је у другу особу. Можда кад се будем вратила да посетим своју породицу и они такође буду приметили ту промену. (...) Овај град (мисли на Београд, *ирим. ауиј.*) заиста волим јер ме, као, подсећа на мој град у Сирији“ (ФГ 2, Бг, ж, 20).

„Иако сам из Београда и у Београду сам студирала, могу да кажем да сам држе стекла пријатељство тамо него у Београду на факултету и боље, квалитетније. (...) Живела сам поред Лондона, који је близу Винздора, и све су ту велики паркови где је јако лепо. Мени су много пријале шетње по природи и кампус је био прелеп. (...) Немам неки десетогодишњи план, али бих више волела да одем, не у Лондон, већ било где на свету на пар месеци, желела бих да овде будем базирана“ (ФГ 1, Бг, ж, 33).

Анализом промена у схватању себе у периоду пре и за време миграција, као и у периоду након повратка, за групу испитаника која се вратила у Србију, уочено је да је пре миграција постојало виђење да је „трава увек зеленија негде другде“, док захваљујући искуству студирања у иностранству, испитаници пореклом из наше земље углавном истичу да сада више цене свој град, место одакле су, и Србију.

Тако, поређењем боравка у Француској, у Монпељеу, и живота у Новом Саду, испитаница која студира у иностранству наводи:

„Ми мислимо да је код нас лоше и да су наши услови лоши. Треба да се мења. Њима су много веће плате, много бољи услови живота, али они опет протестују и хоће да се мењају. (...) Све су то исте ствари, иста је ситуација мање-више, они нису задовољни животом. Смаграмо да је увек трава негде зеленија, а када одете, видите да није таква ситуација“ (ФГ 1, НС, ж, 22).

Друга испитаница, која је на студијама у Белгији, потврђује да везаност за место порекла и порив за миграцијом не морају да искључују једно друго.

„Када сам се вратила, научила сам да ценим неке друге ствари. Много више волим Нови Сад и Србију, само што сам потврдила себи да сам та особа која би ипак волела да живи такав живот. Не наводим неку државу у коју бих волела да одем већ да живим такав живот да нисам на једном месту“ (ФГ 1, НС, ж, 21).

Код представљања родног града и Србије колегама и професорима у иностранству, једна од испитаница наводи следећи опис:

„(Представила сам им Београд) реално. Београд који сви знамо какав је. Имала сам срећу што нисам студирала нигде па ми је то значило (...), али чињеница је да је Београд фантастичан град, да смо дружељубиви, да смо отворени, да смо жељни свакога да упознамо, имамо космополитску (...) цела Србија, било које место, мало, велико је такво. А с друге стране смо хаотични, нетачни...“ (ФГ 1, Бг, ж, 33а).

Прагматична везаност за место студирања и место порекла, која је анализирана и у оквиру поткатегије „поређење средине/простора порекла и студирања, и по повратку“, испољава се кроз компарацију у погледу: урбане матрице, природе, зеленила, простора за шетњу, организације јавног градског превоза, (не)адекватног одлагања отпада, осећаја безбедности у јавном простору и друго.

„Долазим из области близу Каспијског мора. Клима, амбијент, зелене површине су веома сличне београдским. И то ми даје стваран осећај, мислим, никад се не осећам усамљено у Србији“ (ФГ 2, Бг, ж, 31).

Са негативне стране, један од испитаника пореклом из Индонезије, а са претходним искуством студирања у иностранству, у Мађарској и сада у Србији, наводи:

„Мислим, заиста ми је жао, али Србија је мало прљавија у поређењу са другим европским земљама. Не знам (...) Поредио сам. Мислите, смеће у Мађарској? Не. Мислим на вас. Да, смеће. (...) Кад у Србији отпутујем у неки град, зашто је веома запрљан и како је тако кад су рекли да су га већ очистили?“ (ФГ 2, Бг, м, 29)

У оквиру поткатегије „ваннаставне активности у месту студирања“, у зависности од интересовања која су у слободно време исказивали пре искуства миграције (нпр. бављење атлетиком или волонтерским радом), испитаници показују надоградњу идентитета на том пољу. Радознали су и воле да прате локалне културне манифестације, историјско наслеђе, као и да буду део локалног активизма.

„Да, мени је Београдски маратон био заиста сјајан. Учествовала сам као волонтер, не као тркач јер сам закаснила са пријављивањем. Поред тога, Србија је одлична

по још једном питању у вези с културом (...) прошле недеље је одржан Породични дан у Београду и била сам учесница у томе“ (ФГ 2, Бг, ж, 20).

Страни студенти налазе да им Београд никад није досадан. Примећују колико се град променио откад су дошли у њега на студије, а те промене они прихватају, тј. идентификују се с њима.

„Волим Београд на води. Била сам и на Ади, али ми се она није допала. Нисам баш путовала по Србији. (...) Не идем баш много ван Београда“ (ФГ 2, Бг, ж, 22).

Боравак у Србији и њеном главном граду за стране студенте представља могућност да разумеју наш менталитет и да се поистовете са једним његовим делом (Džamić, 2014), двосмисленошћу која се често јавља у разговору наших људи, и да лакше успоставе комуникацију не само са колегама са студија већ и са обичним светом са којим се могу сусрести на улици.

„Код људи којима је српски матерњи језик примећујем доста сарказма у говору што ми је некад било тешко да разумем. (...) Желео сам то да схватим и заиста сам се потрудио да се ставим у перспективу особе из Србије. А то ми је такође омогућило да комуницирам не само са Србима са свог факултета већ и са Србима на улици...“ (ФГ 2, Бг, м, 26).

ДИСКУСИЈА

На општедруштвеном нивоу, земље Балкана и југоисточне Европе, попут Србије, због великог обима емиграције могу бити нарочито погођене негативним ефектима одлива мозга уколико није реч о „тренингу мозга“ и повратним миграцијама (Israel, Cohen, Szamanski, 2019; Parker et al., 2022).

У Србији није до сада у довољној мери истражено да ли, и на који начин, трансформација идентитета међународних студената може да утиче на њихов останак у градовима студирања. То је посебан изазов за земље попут Србије коју карактеришу спољне миграције становништва, иако је у њој у последње време забележен низак али растући ниво имиграције (Lukić, 2022, стр. 161)⁵. Осим тога, уочава се утицај технолошког напретка на селективност миграната, додатно подстакнуту изазовима пред којима су се нашле националне економије током пандемије вируса короне (Lukić & Predojević Despić, 2023, стр. 17).

Као што је већ речено, у првој фази реализације истраживања приказаног у овом раду спроведени су фокус-групни интервјуи са младим високообразованим људима који су или студенти из Србије, који студирају у иностранству, или стручњаци који су се вратили у Србију након студирања у иностранству, или страни студенти који

⁵ Према подацима последњег пописа становништва из 2022. године број лица досељених из иностранства у Србији износио је 768.290. Међу њима су и страни студенти који се школују у нашој земљи, с обзиром на то да се убрајају у укупно становништво места у којем су пописани уколико се у своју домовину враћају пеђе од три пута месечно (Statistical Office of the Republic of Serbia [RZS], 2023, стр. 8).

студирају у Србији најмање годину дана. Добијени резултати ће у каснијим фазама истраживања бити додатно валидирани у триангулацији са анкетним упитницима и интервјуима као комплементарним истраживачким техникама и приступима. Међутим, оно што је већ сада илустровано кроз налазе фокус-групних интервјуа представља јасну индикацију везе урбаних простора и идентитета студената са међународним миграционим искуством.

Везаност међународних студената за место је анализирана путем испитивања емотивне везаности (субјективног осећаја дома) и прагматичне везаности (капацитета места да им пружи све што им је потребно). Резултати два фокус-групна интервјуа, који су спроведени са студентима из Србије, показују да је углавном изражена њихова емотивна везаност за локално место порекла (пример прва два наратива из претходног поглавља), а понекад и за регион порекла:

„Одласком тамо сам постала Војвођанка (...) која сам по националности Српкиња, али сада себе видим као Војвођанку“ (ФГ 1, Бг, ж, 29).

Због саме природе њиховог боравка у иностранству, међународни студенти најчешће развијају емотивну релацију према граду у којем је смештен њихов универзитет. Тако, испитаница која се вратила у Србију након студија у Грацу наводи:

„Грац је изузетно повољно место за живот, што се европских дестинација тиче, и део је мог идентитета. Требало је отићи, а такође је требало вратити се“ (ФГ 1, Бг, ж, 33).

Искуство међународних студената, које се односи на доживљај објективних карактеристика физичког окружења у месту студирања, истиче у први план неколико момената:

1) Студенти често успостављају релацију са системом саобраћаја у граду, нарочито са јавним градским превозом.

„Ништа ми није било неки велики проблем. Никозија, главни град, све је раширено, дугачко, велики размак, раштркано и углавном користе кола. Морала сам да користим градски аутобус, међам више њих, а овде сам навикла све пешке да радим јер је све близу“ (ФГ 1, НС, ж, 27).

„Јавни градски саобраћај је нешто што ће ми недостајати. У мојој земљи, на пример, рекло би се да јавни превоз не постоји, а овде је океј“ (ФГ 2, Бг, м, 29).

2) Без обзира на „нову нормалност“ која је наступила по избијању пандемије корона вируса⁶, и још увек се рефлектује на облике понашања попут даљинског

⁶ Кад је реч о популацији студената, посебно међународних, пандемија вируса корона утицала је, пре свега, на лимитацију њиховог кретања и измену временско-просторног ритма уобичајеног за градове са доминантном студентском популацијом, односно ритма градова који зависе од присуства или одсуства ове групе становништва (у погледу студентског смештаја, организације наставе, куповно-потрошачких навика, провођења слободног времена) (Zasina & Nowakowska, 2023). Пандемија је утицала на увођење бројних ограничења друштвеноекономског живота, односно на социоекономску хибернацију ради супротстављања ширењу вируса (Krzysztofik, Kantor-Pietraga, Sporna, 2020).

снабдевања потрошачким услугама, међународни студенти и даље воле да користе предности близине централним градским функцијама, и да уживају у социјалном животу кроз изласке, посете културним и спортским манифестацијама, које су део имица града у коме студирају.

„Апотеке им нису радиле викендом. Имали смо аутомате за лекове и то је једини приступ лековима преко викенда. Супермаркети (...) имали смо ситуације да је било потребно, а кад су празници, онда не раде. (...) Град је мали, њихов осредњи град, али није пун живота, посебно не увече и викендом“ (ФГ 1, НС, ж, 21).

3) Зелени и отворени простори градова налазе се високо на скали вредности за међународне студенте, као и физичка активност која је омогућена кроз лако кретање у улози пешака или вожње бициклом, на шта се генерално надовезује осећај безбедности у јавним урбаним просторима.

„(У Београду су) приступачни зелени градски простори и природа је близу граду па имате прилику да проведете слободно време у миру“ (ФГ 2, Бг, ж, 31).

„Веома ми је лепо да возим бицикл ван града. Да, мада сам заправо постала мало екстремна. Могу да се возим око 200 километара на дан уколико је бицикл добар. (...) Кад је почела корона, кренула сам са тим својим турама и посетила сам на бициклу велики број места у Централној Србији, као што сам га потом возила по Београду“ (ФГ 2, Бг, ж, 41).

Попут ранијих истраживања о значају квалитета самог универзитета за приврженост коју међународни студенти имају према граду у коме је тај универзитет смештен, и наше истраживање је показало сличан резултат. Наиме, у први план се кроз наративе испитаника истичу квалитет обезбеђеног студијског програма, могућност извођења праксе, менторско вођење кроз програм студија, поштовање рокова, као и мултикултуралност и интернационалност универзитета.

„То је један од најинтернационалних универзитета у Великој Британији и Лондону по броју иностраних студената који тамо студирају и то је велико искуство за мене. Они покрећу трендове које ми после пратимо. Други разлог, исто веома јак, јесте њихов начин рада, посебно на докторским студијама. Не могу да се пореде докторске студије тамо и овде, јако заостајемо. Све је подређено томе да дођете до докторске дипломе у року који је предвиђен студијама и имате три до четири године кад мора све да се заврши“ (ФГ 1, Бг, м, 37).

У погледу „реконструкције“ првобитног идентитета међународних студената, у овом истраживању се очекивано показало да због адаптивности на урбано подручје дестинације може доћи до варијабилности и веће флуидности њиховог идентитета везаног за земљу порекла. Међутим, то не мора да буде одлучујући фактор за доношење одлуке о трајном пресељењу у место студирања, што опет не значи да није, генерално, корак ка пресељењу.

„Желела сам прво да одем у Грчку јер сам студирала грчки језик. Затим сам се окренула ка Шпанији (Барселони) и тамо сам нашла место где ћу даље студирати. (...) Тамо је систем уређенији. Што се тиче пријатељстава, ја сам стекла добре

пријатеље. (...) Тамо сам навијала за Шпанију и навијала сам и навијам даље за Барсу. (...) Посетили смо све што се могло посетити, музеје (...) Колико се види другачији тип људи, колико они више дају на доживљај него на материјално! (...) Враћам се следеће недеље. Добила сам на две године постдокторске и цела породица иде. Где видим себе за 10 година? Зависи. Има превише фактора“ (ФГ 1, Бг, ж, 36).

ЗАКЉУЧЦИ

Ранија истраживања домаћих аутора, као што су Бранимир Стојковић, Данијела Гавриловић, Анђелка Мирков, Ивана Спасић и Вера Бацковић, указала су на то да идентификација људи са местом боравка носи примат над ширим нивоима просторне везаности и то представља „приватизацију идентитета“ која је, у случају Србије, временски лоцирана почев од прве деценије 21. века наовамо (Basković & Spasić, 2014).

Имајући у виду значај и улогу урбаних простора у (ре)конструкцији идентитета становништва, нову нишу за истраживање, које је приказано у овом раду, чини просторни идентитет међународних студената и њихова везаност за градове и универзитетске центре који за њих јесу ново микроокружење, или су то били на основу претходног искуства. За субјекте истраживања, са којима су рађени фокус-групни интервјуи у Београду и Новом Саду, узети су студенти из Србије који студирају у иностранству, млади високообразовани стручњаци, који су се вратили у земљу након студирања у иностранству, и страни студенти у Србији. Упркос различитостима ставова који се неминовно јављају поређењем ове три групе испитаника, у овој фази истраживања потврђени су и њихови заједнички именитељи у погледу емотивне везаности за град студирања и место порекла, затим у погледу критичког става према реалном стању физичког окружења конкретног урбаног простора и могућностима које нуди универзитетски контекст.

Иако се резултати истраживања, добијени методом фокус-групног интервјуа, не могу генерализовати, ова метода је применљива као веома корисна, посебно у првим фазама истраживања, што је овде био случај, јер тада дају најбоље резултате о појавама о којима се не зна много, те се након њихове примене могу формулисати прецизније хипотезе или прикупити и издвојити различите варијабле које се касније користе у конкретизацији питања која ће бити укључена у чврсто структурисан упитник.

Објективне околности које ограничавају изналажење неких инференција у тренутној фази фокус-групног истраживања по питању варијабилности идентитета међународних студената у академској мобилности, а како би се у нашим градовима задржали ови носиоци когнитивног капитала, биће циљане у наредним корацима истраживања, уз комплементарне истраживачке технике и приступе.

Jasna J. Petrić¹
Institute of Architecture and Urban and Spatial Planning of Serbia
Belgrade (Serbia)

Vesna M. Lukić²
Institute of Social Sciences
Belgrade (Serbia)

PLACE IDENTITY AND URBAN ATTACHMENT OF INTERNATIONAL STUDENTS³

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The hypothesis of this totally novel research in Serbia is that the way in which place may influence the identity of international students integrates a part of their individual identities, but also influences the variability of identities deriving from various contextual factors of the student migration's origin. Cities can be observed through their respective role in shaping and transforming the international students' identity. The goal is to examine emotional and functional attachment of international students to the city in which they study, in comparison to these two components of attachment to the place of their origin. The testing of theoretical standpoints is based on qualitative research through focus-group interviews with three designed groups of respondents and the results of this testing will be additionally validated later in triangulation with questionnaires and interviews as complementing research techniques and approaches.

Keywords: place identity, international students, city, migration, Serbia

INTRODUCTION

The way in which space affects the identity of inhabitants, i.e., international students as the focus of this paper, refers to the part of their individual identity shaped by locality and depending on it (place identity) (Spasić & Backović, 2017, p. 123), namely it refers to

¹ jasna@iaus.ac.rs

² lukicbodirogav@gmail.com

³ This paper is the result of the project financed by the Science Fund of the Republic of Serbia within the program "IDENTITIES" – "International student migration in the Serbian context and (re)construction of identity: Main issues and inputs for policy making (IS-MIGaIN)", Project No: 1434. The paper was written within the 2023 Research Program of the Institute of Social Sciences, supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation. Moreover, part of the funds for the implementation of the research shown in this paper was provided by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, Record No: 451-03-68/2023-14/ 200006.

attachment to space (place, city) from which they come or in which they live. Space is a complex, dynamic and largely irrational category, influenced by the activities and behaviour of people living in it (Stojkov, 2000). Space, in physical terms, is determined by latitude, longitude and altitude, while the time determinant of space is made of its past, present and perspective, i.e., it is about the “space-time continuum”. Focusing on the identity of people based on the place and hierarchy of belonging to certain territorial frameworks, we must also mention the subjective dimension of space, which is conditioned by mentality, genetic properties, culture, aesthetic feeling and other, more or less immeasurable categories of human mind and spirit (Stojkov, 2000).

Cities, perhaps due to their “aura of positive indeterminacy”, have always been the subject of interest of both urbanists and planners and of sociologists, anthropologists, urban geographers, economists, political scientists and others, including Serbian authors, in particular: Ranko Radović, Dimitrije Perišić, Aleksandar Veljković, Branimir Stojković, Sretn Vujović, Ljubinko Pušić and Srđan Radović.

Today’s urban spaces are most often associated with negative phenomena such as huge pollution, uncontrolled expansion of city periphery, the devastation of the city centre, social exclusion, unemployment, lack of infra- and suprastructure, increasing crime etc. However, life in cities also manifests a whole set of advantages for the wide range of population because it enables reaching balance between activities and rest, diversity and uniformity, building and green surfaces, socialization and privacy, and showing preferences of life that can be supported only by larger settlements. Simply speaking, there have always been and will be residents who consider the city their main resort or, as Pušić noted: “people who are dependent on the city” (Pušić, 2007, p. 5). The first half of the 21st century is characterized by the development of cities and urban areas whose economy is based on knowledge, digital technologies (ICT) and so-called creative industries. In fact, there is an evident correlation between creativity, know-how and urban development, so concepts such as “smart cities”, “creative cities”, “digital cities”, “networked cities” or “omnipresent cities” are increasingly promoted (Sokołowicz, 2019; Kesić, 2023). One of the basic challenges in this framework is how to keep highly educated young people as key development potential of the specific urban space.

Within the context of urban areas in Serbia, generally speaking, the centripetal tendencies still prevail in the behaviour of population, i.e., of those who have the opportunity and means to choose the place of living and who prefer central city areas instead of suburbs, mostly because of the presence of urban functions and other benefits concentrated in the former (Petrić, 2017). Such urban preferences are associated with the “city habitus”, the term used by Rolf Lindner to express the essential relation between the individual and the city in which he/she lives (Lindner, 2006), as well as the functional (practical/pragmatic) attachment of population to the city (Livingston, Bailey & Kearns, 2008; Nzimande, 2022).

Focusing on the research of the population of international students, antagonism seems to appear in it between place attachment in both of its aspects – emotional and pragmatic attachment, and an urge for migration as an intrinsic feature of international students. This matter was previously pointed to by Anđelka Mirkov, who says that “place attachment is often observed in contrast to the individual’s tendency towards spatial mobility” (Mirkov, 2013, p. 309).

The subject of this paper is identity based on place, which refers to a part of individual identity and depends on it. The research is related to the subjects of two different populations – foreign students studying in Serbia and Serbian students abroad. Starting from the research question: How migration and process of settlement, through urban space and university context, affect the identity of international students? – the aim of the research presented in this paper is to examine their attachment to place, experience of the local urban and university context in the adaptation process of students and identity variability through the evaluation of relative advantages and disadvantages of life in a foreign city/country and, thus, indirectly, considering the option of permanently settling in the place of study. The variability of international students' place identity will be analyzed regarding the place they come from and, therefore, whether (at all) and in what manner, the larger city, regional networking, the country of study, i.e., various hierarchical territorial levels affect the reshaping of their identity. The starting point in that consideration is that the variability of international students' identity in relation to their city of study is affected by their ability of adapting to the new environment, as well as the feeling of "being different". That feeling is contributed to by the "capacity of cities for education of local collectivity, which will recognize itself as different from the environment" (Spasić & Backović, 2017, p. 103).

THEORETICAL FRAMEWORK: IDENTITY BASED ON PLACE AND PLACE ATTACHMENT AMONG INTERNATIONAL STUDENTS

Identity, which may be personal, collective, social, political, cultural, native, religious, gender, professional, local etc., is a broad concept which is difficult to determine unequivocally, and it includes both the preservation of old elements and the adoption of new elements (Stojković, 2009; Hainard, Bassand, Perrenoud, Rossel, 1989). Identity is a polymorphic and dynamic category, diffuse and reflexive, and it can be possessed by persons, objects and collectives (Radović, 2013, p. 37). This author points out that "the identity practice is a process emerging in social interaction" (Radović, 2013, p. 36), i.e., identity is seen as a process rather than a state (Vujović, 2014, p. 146).

Identities represent features that are individualized and enable the identification of individuals, categories or groups of people (Wee, 2019), as well as the features that individualize places. If we focus on place identity, i.e., the identity based on place, it is pointed out that it can be multiple, in line with the hierarchy of belonging to different territorial levels – local, regional, national and global, which does not imply that people have all of them equally developed (Backović & Spasić, 2014, p. 179). Identity construction is a continuous process mostly reflected in the local "world of life" of inhabitants of a place (Spasić & Backović, 2017, p. 25). The topic whose analysis is put forward in this paper is place identity as an integral concept within which urban spaces are placed. Place identity refers to the personal feeling of "home" or spaces in which the respondents feel "at home", to emotional attachment to certain spaces in the country of origin/destination, as well as to the importance and function certain places have for inhabitants.

Urban geography has recognized for a long time the role of cities in the shaping of identity of their residents. Every city clearly has its cultural and social diversity that

is enriched by introducing new identities through immigration. As emphasized by Noel Salazar, people's identities and processes of affiliation (to something) and transformation (into something) are constituted in relation to place and mobility (Salazar, 2023, p. 590). In addition, it should be noted that the "concept of identity as the feeling of belonging to a city (urban collectivity) in a certain historical period is neither hereditary nor transmissible" (Bursać, 2009, p. 81).

Focusing on international students, it is indisputable that urban space, i.e., university centre as a potential destination of this population group, may affect their individual identity. However, international students' individual identity also depends on the place of their origin (primary diversity). Still, thanks to international students' adaptability to new (urban) space, there may appear certain "reconstruction" of their primary identity, i.e., to the variability and greater fluidity in that area. When migrating to another country and, possibly, to a larger city in comparison to their place of origin, international students also adapt themselves to a new value system and cultural norms, adjusting to different groups and building multiple group identities. This process implies leaving the established norms and expectations (leaving the comfort zone) and own changes in the new micro-environment.

The topic of place identity is also quite important in the formation of policies that stimulate keeping academicians in a place, because in the literature dealing with the mutual relationship of higher school academic population and the development of states, regions and cities there is a prevailing attitude that the larger share of student population in urban population, which also includes international students, significantly contributes both to intellectual potential of cities and broader regions (Sokołowicz, 2019; Miletić & Jeremić Marković, 2011), and to their successful spatial development (Glaeser, 2012).

The term "place identity" is closely connected with the terms "sense of place", "place dependency" and "place attachment". This paper deals with the pair place identity and place attachment. Some authors think that the concepts of place identity and place attachment often overlap, especially because in both of them there is a high positive correlation with the length of the stay in a place. However, it can be also stated that the person may be attached to a place without identifying oneself with it (Hernández, Hidalgo, Salazar-Laplace, Hess, 2007, p. 311).

Place attachment implies a positive affective relationship towards a place as physical (natural and built) and social environment, so it can be said that place attachment correlates positively with the mental health and wellbeing of individuals (Mirkov, 2013, p. 307). The concept of place attachment is applied in different socio-humanist and engineering areas of research, such as disaster psychology, in the studies of immigration and mobility, in planning, urbanism, architecture etc. (Brown & Perkins, 1992; Adams, 1992; Ng, 1998; Giuliani, 2003; Radusinović, Vukčević, Čizmić, 2012). The majority of researchers analyze place attachment as a multidimensional concept, whereas different population groups are attached to different places for different reasons (Fischer, Jackson, Stueve, Gerson, Jones, Baldassare, 1977).

Place attachment of international students is one of adaptive mechanisms to the local context, and it can be manifested as emotional attachment, which combines in itself the "empathic" and "existential" experience of the place from inside (Spasić & Backović, 2017, p. 128), as well as functional or pragmatic attachment, i.e., (dis)satisfaction with urban space in which they reside.

Emotional attachment of international students can be seen in relation to the place they come from and to the place of study. This type of attachment is somehow complementary to the sense of being an insider which, according to Edward Relph, implies the sense of pleasure, safety and cosiness (Relph, 1976, Spasić & Backović, 2017, p. 128). However, there are authors who point out that this form of place attachment can be an obstacle to the personal development of an individual if he/she is prevented from turning to the experience of live in a new place, i.e., in finding new possibilities thanks to potential relocation from the given environment (Mirkov, 2013, p. 309).

International students' pragmatic attachment to a place/city can be seen through the "capacity of the city to offer them everything they need" (Spasić & Backović, 2017, p. 48). Having in mind their primary goal of staying in the place of study, i.e., a certain form of education and obtaining qualifications, international students express pragmatic attachment to the university in that city and the quality of the study program, which has been corroborated by the findings of earlier research conducted in France, Belgium, Czech Republic, Great Britain, Slovenia, Bulgaria, Estonia and China (Perez-Encinas & Rodriguez-Pomeda, 2019). International students' pragmatic attachment to a place of study is also reflected through their own sense of objective characteristics of the physical environment and mobility, which is somewhat conditioned by a more flexible schedule of student activities and the effect of those activities and spatial distances on their travelling habits, i.e., the choice of the dominant means of transport (Adriana, Situmorang, Aji, 2023). On the scale grading relative advantages and disadvantages of the place of study, student population ascribes an important place to the quality and availability of different benefits, both in terms of obtaining supplies, and in terms of cultural-entertainment life, sport and recreation, different types of community engagement, as well as the sense of personal safety in the given environment, which is justified by arguments that one of the goals of functional population attachment to a place is the sense of organization and security (Low & Altman, 1992).

REVIEW OF THE APPLIED RESEARCH METHODOLOGY

The empirical research into international migration of students in the context of Serbia and (re)construction of identity, in the first stage of the implementation of the scientific project IS-MIGaIN, was conducted through focus-group interviews, i.e., the qualitative research technique as a synthesis of the advanced form of the group interview and participant observation, whereas the data obtained in this procedure are verbal statements of the respondents similar by their experiences of international student migration, while simultaneously observing carefully their non-verbal reactions manifested during the interview (Đurić, 2005, p. 5). There is an evident advantage of the narrative in researching the way of observing the environment by individuals, through which the aspects of their identity and acting are clearly perceived.

The advantages of focus-group interviews over other research methods also include:

- Relatively easy implementation,
- Low implementation costs,

- Speed of obtaining results,
- Enabling the improvement of research methodology, and
- Discovering new information and constructs which were not anticipated by researchers themselves, thanks to the interaction of the respondents (Krueger, 1994; Mansel, Bennett, Northway, Mead, Moseley, 2004; Skoko & Benković, 2009; Ignjatović, 2020).

Since the manuals for conducting focus-group interviews most commonly state that the number of participants in the focus-group should range from six to eight (Morgan & Krueger, 1993; Bloor, Frankland, Thomas, Robson, 2001), the research we applied involved three focus-groups (one in Novi Sad and two in Belgrade) with six respondents respectively. Three different groups of respondents were invited: students from Serbia studying abroad (FG 1, Novi Sad); young highly educated professionals who returned to Serbia after studying abroad (FG 1, Belgrade), and foreign students studying in Serbia minimum one year (FG 2, Belgrade). The students were invited to participate in the research via the website of the Institute of Social Sciences from Belgrade, via social media and e-mails. Despite numerous calls, in all three cases the researchers were forced to use additionally the snowball method in order to fill the focus groups with students with adequate features. It is assumed that the failure to respond was mostly affected by the fact that the data were collected in the summer period (June 2023), so many respondents were unable to participate in the research, particularly those from the first focus-group conducted in Novi Sad because they mainly had to stay abroad, in the places of their study, because the June/July examinations were underway.

Before the focus-groups, the respondents (three groups with six respondents respectively) completed the questionnaire for the sake of collecting basic socio-demographic data about them (sex, age, place and country of residence, level of education, year of arrival in another country, and evaluation of their material status).

The entire course of the interview was recorded (audio recording) and then transcribed; these group interviews lasted from two hours to two and a half hours, which is in accordance with the recommended time interval for focus-group interviews, ranging between one and a half hours and two and a half hours.

The questions within focus-groups are based on the Interview Guide that contains 10 topics: identity experience; decision-making about migration; arrival in the country of reception; social capital/identity; national identity; cultural capital/ identity; human capital/part of cultural identity; place identity; professional identity; questions about returning and future plans. In this paper, we are primarily oriented towards the analysis of the category of “place identity”.

In methodological terms, in relation to the entire concept of the scientific-research method within which focus-group interviews were conducted, it has been observed that the very experience with three focus-groups has led us to conclude that in the Guide for focus-group interviews there were many questions within the topics, i.e., that the number of questions should be reduced.

The collected data were analyzed by the thematic analysis in the software MAXQDA2022 (Kuckartz & Rädiker, 2019). In the analysis, the main categories, as well as sub-categories, were defined, the relationships and connections among them were identified, as well as the frequency of their appearance. After analyzing and processing these data, in the second

stage of the research, the data obtained from the focus-group interviews will also be used for constructing an electronic questionnaire that will provide a higher degree of data generalization and quantification.

RESEARCH RESULTS

In the conducted analysis, the category of “place identity” was represented 43 times in total. Out of that number, it appeared 29 times during the interview with the foreign students (FG 2, Belgrade), 12 times in the interview with the young highly educated professionals who returned to Serbia after studying abroad (FG 1, Belgrade) and twice in the interview with the students from Serbia studying abroad (FG 1, Novi Sad).

As for emotional attachment to a place, within the sub-category of “comparison of the environment/space of origin and studying and after return”, which was the most represented sub-category of place identity with 15 appearances, the respondents’ attitude was examined about which place was their home. In that respect, the respondent who resided in London and returned to Belgrade after studying abroad, and who comes from a small town in Serbia, says the following:

“(The home is) where my parents live. It is the same today. And here, when I go to my apartment...” (FG 1, Belgrade, male, 37)⁴.

The sense of the home is related to the place where the respondents’ parents live, but the formation of the family in a new place of residence is frequently the turning in considering that place someone’s home (house) in contrast to the place of residence (apartment).

“For a long time, before I had children and settled in the apartment with my husband and children, my home was with my mom and dad in Valjevo. Even today I sometimes say that I am going home to Valjevo. (...) I have moved house many times, but my home was always in Valjevo, where my parents live, but now it’s a different story when I have my own family” (FG 1, Belgrade, female, 37).

Emotional attachment to space and social environment was also analyzed within the category of “social networks and capital”, represented 49 times in total, where one respondent, originating from Serbia and studying in the Czech Republic, stated:

“I’m not particularly attached to my family, friends, the city, and I can easily cut ties if necessary. Tomorrow I can easily go anywhere in case I get a good offer” (FG 1, Novi Sad, male, 31).

Within the sub-category “experience of the new environment/space – country, city, student campus”, which appeared 12 times in “place identity”, when comparing the home country and city they studied or are studying, the respondents often refer affirmatively to the relative advantages or accomplishments of urban space/country of studying.

⁴ The data in the brackets when citing the respondents stand for the focus-group, the city in which the research was conducted, sex and age of the respondents.

“I’ve found it interesting to see how others treat what they have, how they keep their culture and difference, unlike us, who destroy it every day. I’ve found it interesting, that moment of people being so versatile. (...) When I first went dancing there, when I started going to karaoke or an open-night event, it was diverse, all sorts of things happened. (...) While here everything seems to stagnate, there is not too much movement, and there is some sort of passive state, which makes people a bit more depressed in comparison to them. They are non-stop on the move and that is what I found different and interesting..” (FG 1, Novi Sad, male, 32).

The analysis of the city size in relative and global terms, as well as the challenge of foreign students’ living in a large city, as the destination of student migration, was considered in the focus-group research in relation to the category “migration experience” and its sub-category “adaptation process” (16 appearances).

“London is terribly expensive. You have to find the best possible accommodation. There were 20 of us living in the house (...) and because of the financial situation I slept in a four-bed room. My roommates changed on a daily basis; sometimes I was alone, sometimes there were two of them or more. I shared the room and the bathroom, just like here in the dormitory. (...) I first came from Prijepolje to Belgrade and then went from Belgrade to London. Those were huge changes. I’ve realized how small Belgrade is in comparison to London, which has almost 15 million inhabitants. It is hugely different in comparison to Belgrade. Someone would think that Belgrade is large...” (FG 1, Belgrade, male, 37).

However, when forming the respondents’ opinions through comparison, their preference is observed for the larger city and its cosmopolitanism, or for the larger city in comparison to a smaller university town, particularly in terms of pragmatic (functional) attachment. Namely, in a smaller town of study, the working hours of services such as medical care and supplying services, are limited, and also the opportunities for going out and entertainment are limited. So, one respondent with multiple experience of international studying in Vienna and Budapest says the following about emotional and pragmatic place attachment:

“I managed to experience both cities and they are completely different. (...) In Vienna, I lived and paid the rent with friends, while in Budapest I lived on the university campus. (...) In Vienna, I enjoyed the city (...) and that is where I left my heart. (...) In Vienna, I fitted in because the environment is international, multicultural and I didn’t feel like a foreigner. In Budapest, there was a problem. (...) In Budapest, I didn’t find the city so interesting” (FG 1, Belgrade, female, 29).

The experience of a smaller town as a place of studying abroad is described by two female respondents, one of whom is studying in Belgium, and the other one returned after studying in the USA:

“The town is small, of medium size in their terms, but it is not lively, particularly not in the evening and at weekends. Working hours are the biggest problem. (...) There was only one club. There, people go out on Thursday because students go home every weekend. No one stays in town. We were the only university students who stay in town, while high school students usually go out at weekends” (FG 1, Novi Sad, female, 21).

“I stayed in a small university town. They are specific. (...) If you lived in a large city, you can't live without a car. (...) When I walk in the street, older people stopped to ask me whether I needed them to take me somewhere, where I was heading, whether I needed a ride. And I was just walking to the river. I couldn't live in that town. It is the first thing I realized at the very beginning; still, it is a lovely town, living conditions are good” (FG 1, Belgrade, female, 37).

Relying on the length of stay in a place as an already recognized influential factor of place attachment, the results of our analysis confirm that almost all respondents who spent two years or more studying abroad show place attachment to their destination and they think that the place has changed them. However, it does not necessarily mean that they would definitely stay in that particular place or that they that they would return there:

“The time spent in Serbia really changed me very much. It turned me into a different person. Maybe when I return to visit my family, they will also notice that change. (...) I really like this city (Belgrade, *added by the authors*) because it somewhat reminds me of my town in Syria” (FG 2, Belgrade, female, 20).

“Although I am from Belgrade and I studied in Belgrade, I can say that I made friends much faster there than at the faculty in Belgrade, and those friendships were better and of higher quality. (...) I lived near London, in the vicinity of Windsor, with large and beautiful parks. I really enjoyed walking in the nature and the campus was beautiful. (...) I don't have a ten-year plan, but I'd like to go away, not to London, but anywhere in the world, for a few months. I'd like to have my permanent residence here” (FG 1, Belgrade, female, 33).

Analyzing the changes in perceiving oneself in the period before and during migration, as well as in the period after return, in the group of the respondents who returned to Serbia, it was observed that before their migration they used to think that “the grass is always greener on the other side”, while thanks to the studying experience abroad, the respondents from our country mostly point out that now they appreciate more their own cities, the places they come from, and Serbia.

Therefore, when comparing her stay in Montpellier, France, and her live in Novi Sad, the respondent studying abroad says:

“We think that things are bad in our country and that our living conditions are bad, and should be changed. Their salaries are much higher, they live much better, but they still protest and want change. (...) Those are all the same things, the situation is more or less the same; they aren't satisfied with their lives. We always think that the grass is greener somewhere else, but when you go somewhere, you see that it is not like that” (FG 1, Novi Sad, female, 22).

Another respondent, who is currently studying in Belgium, acknowledges that confirms that attachment to the place of origin and the drive for migration do not necessarily exclude each other.

“When I came back, I learnt to appreciate some other things. Now I love Novi Sad and Serbia much more, but I've just confirmed to myself that I'm the person who would still prefer living in that way. I don't have a particular country where I'd like to go, but I'd like to lead such life, not be in one place” (FG 1, Novi Sad, female, 21).

When presenting her hometown and Serbia to her peers and professors abroad, one respondent gave the following description:

“I presented (Belgrade) to them realistically. It is Belgrade we all know. I was lucky not to study anywhere else so that it meant a lot to me (...), but the fact that Belgrade is a fantastic city, that we are friendly and open, that we are willing to meet everyone, that we have a cosmopolitan spirit (...) Whole Serbia, any place, large or small, is like that. On the other hand, we are chaotic, unpunctual...” (FG 1, Belgrade, female, 33a).

Pragmatic attachment to the place of study and the place of origin, which was also analyzed within the sub-category of “comparison of environment/space of origin and study, and after return”, is manifested through the comparison regarding urban homeland, greenery, walking space, public transport organization, (in)adequate garbage disposal, feeling of safety in public space etc.

“I come from the region near the Caspian Sea. The climate, ambience, green areas are very similar to those in Belgrade. And that gives me a real feeling; I never feel lonely „ in Serbia” (FG 2, Belgrade, female, 31).

On the negative side, one of the respondents coming from Indonesia and with the previous experience of studying abroad, in Hungary and now in Serbia, says the following:

„I mean, I’m really sorry, but Serbia is a bit dirtier in comparison to other European countries. I don’t know (...) I’ve made comparisons. You are referring to garbage in Hungary? No. I’m referring to you. Yes, garbage. (...) When I travel to a town in Serbia, why is it so dirty and why is it so when they said they’d already cleaned it” (FG 2, Belgrade, male, 29)

Within the sub-category of “extracurricular activities in the place of study”, depending on the interests expressed in their spare time prior to migration experience (e.g., going in for athletics or doing voluntary work), the respondents show the identity upgrade in that field. They are curious and like following local cultural manifestations, historical heritage, as well as being part of local activism.

“Yes, I found Belgrade Marathon really great. I took part as a volunteer and didn’t run the marathon because I didn’t apply on time. In addition, Serbia is great from another aspect regarding culture (...) Last week, the Family Day was held in Belgrade and I took part in it” (FG 2, Belgrade, female, 20).

Foreign students find that Belgrade is never boring. They notice how much the city has changed since their arrival for the purpose of studying and they accept those changes, i.e., they identify with them.

“I love Belgrade Waterfront. I’ve also visited Ada, but I didn’t like it. I haven’t travelled extensively through Serbia. (...) I don’t go out of Belgrade too much” (FG 2, Belgrade, female, 22).

To foreign students, the stay in Serbia and its capital is an opportunity to understand our mentality and to identify with one part of it (Džamić, 2014), the ambiguity frequently

appearing in our people's conversation, and to communicate more easily not only with their peers at the faculty, but also with ordinary people they meet in the street.

“In people whose mother tongue is Serbian, I notice a lot of sarcasm in their speech, which I sometimes found hard to understand. (...) I wanted to understand it and I really tried hard to put myself into the perspective of a person from Serbia. It also made it possible for me to communicate not only with the Serbs from my faculty, but also with the Serbs in the street...s” (FG 2, Belgrade, male, 26).

DISCUSSION

At the general social level, the countries of the Balkans and Southeast Europe, like Serbia, due to the large scope of emigration, may be particularly affected in a negative way by brain drain, unless it is “brain training” and return migration (Israel, Cohen, Czamanski, 2019; Parker et al., 2022).

In Serbia, so far it has not been sufficiently explored whether and in what manner the transformation of international students' identity may affect their staying in the cities of study. It is a special challenge to the countries like Serbia, characterized by external migrations of population, although a low, but growing level of immigration has been recorded in it lately (Lukić, 2022, p. 161)⁵. Moreover, there is a pronounced effect of technological progress on the selectivity of migrants, further stimulated by the challenges national economies faced during the coronavirus pandemic (Lukić & Predojević Despić, 2023, p. 17).

As it has already been said, in the first implementation stage of the research presented in this paper, the focus-group interviews were conducted with young highly educated people who are either students from Serbia studying abroad, professionals who returned to Serbia after studying abroad, or foreign students studying in Serbia minimum one year. The obtained results were further validated in later stages of the research in triangulation with the survey questionnaires and interviews as complementing research techniques and approaches. However, what has been already illustrated through the findings of the focus-group interviews represents a clear indication of the relationship between urban spaces and the identity of students with international migration experience.

International students' place attachment was analyzed through examining their emotional attachment (the subjective sense of the home) and pragmatic attachment (the capacity of the place to offer them everything they need). The results of two focus-group interviews conducted with the students from Serbia show that their emotional attachment is mainly pronounced to the place of origin (for example, the first two narratives from the previous chapter), and sometimes to the region of origin:

“By going there, I became a Vojvodina woman (...), Serbian by nationality, but now I see myself as a Vojvodina woman” (FG 1, Belgrade, female, 29).

⁵ According to the latest population census from 2022, the number of persons who moved to Serbia from abroad was 768,290. This number also includes foreign students studying in our country since they are included in the total population of the place in which they were registered, in case they return to their home country less than three times per month (Statistical Office of the Republic of Serbia [RZS], 2023, p. 8).

Because of the very nature of their stay abroad, international students most frequently develop an emotional relationship towards the city in which their university is located. Therefore, the respondent who returned to Serbia after her studies in Graz says the following:

“Graz is an exceptionally favourable place for living, as far as European destinations are concerned, and it is part of my identity. I had to go there, but I also had to return” (FG 1, Belgrade, female, 33).

International students’ experience, which refers to the experience of objective characteristics of the physical environment in the place of study, puts forward several moments:

1) Students often establish the relation with the traffic system in the city, especially with the public city transport.

“Nothing posed a large problem to me. In Nicosia, the capital, everything is spread, long, there are large gaps in between, everything is scattered and people mostly drive cars. I had to use city transport and change several buses, while here I got used to walking because everything is near” (FG 1, Novi Sad, female, 27).

“Public city transport is something I’m going to miss. In my country, for example, you can say there is almost no public transport, while here it’s OK” (FG 2, Belgrade, male, 29).

2) Regardless of “new normality” emerging after the outbreak of the coronavirus pandemic⁶ and still being reflected on the forms of behaviour, such as remote provision of consumer services, international students still like using the advantages of their vicinity to central city functions and enjoying social life through outings, visiting cultural and sport manifestations as part of the image of the city in which they are studying.

“The pharmacies there were closed during the weekend. We had medicine machines and that was the only access to medicines during the weekend. As for supermarkets (...), there were situations when we needed groceries, but supermarkets were closed during holidays (...) It’s a small town, medium-sized in their terms, but it is not full of life, particularly not in the evening or at weekends” (FG 1, Novi Sad, female, 21).

3) Green and open city areas are highly on the value scale for international students, as well as physical activity that is provided in the form of light pedestrian walking or cycling, which is generally associated with the sense of safety in public urban spaces.

“(In Belgrade) there are accessible green city spaces and the nature is close to the city, so you have the opportunity to spend your free time in peace” (FG 2, Belgrade, female, 31).

“It was great to ride my bicycle outside the city. Yes, although I’ve become a bit too extreme. I can ride about 200 km a day if the bicycle is good. (...) When the coronavirus

⁶ As for student population, particularly foreign student population, the coronavirus pandemic led, first of all, to the limitation of their movement and the modification of the time-space pace common for cities with the dominantly student population, i.e., the pace of the cities depending on the presence or absence of this population group (regarding student accommodation, organization of lessons, purchase-consumer habits, spending free time) (Zasina & Nowakowska, 2023). The pandemic also led to the introduction of numerous limitations in socio-economic life, i.e., the socio-economic hibernation for the purpose of preventing the spread of the virus (Krzysztofik, Kantor-Pietraga, Spórna, 2020).

pandemic began, I went on my cycling tours and visited a number of places in Central Serbia, while I also rode my bicycle around Belgrade later on” (FG 2, Belgrade, female, 41).

Like earlier research about the importance of life quality at the university itself and the attachment felt by international students to the city in which the university is situated, our research has also shown a similar result. Namely, what is put forward in the respondents’ narratives is the quality of the provided study program, the possibility of having practice, mentor guidance through the study program, meeting deadlines, as well as university multiculturalism and internationality.

“It is one of the most international universities in Great Britain and London by the number of foreign students studying there and that’s a great experience for me. They initiate trends we follow later on. Another reason, also very strong, is their method of work, particularly in doctoral studies. Doctoral studies there and here can’t be compared, we are lagging behind. Everything is subordinated to the deadline defined in the studies, and you have three or four years to finish everything” (FG 1, Belgrade, male, 37).

As for the “reconstruction” of international students’ initial identity, this research has shown, as expected, that due to adaptability to the urban area of destination, there may be variability and greater fluidity of their identity related to the country of origin. However, it is not necessarily the crucial factor for making a decision about permanent relocation to the place of study, which again does not necessarily mean that it is not, in general, a step towards relocation.

“First, I wanted to go to Greece because I am studying Greek. Then I turned to Spain (Barcelona) and there I found the place for further studies. (...) The system is much better organized there. As for friendships, I made good friends. (...) There I supported Spain in sports and I supported and still support Barca. (...) I visited everything that was worth visiting, museums. (...) They are such a different type of people, they pay more attention to experience than to material things! (...) I’m returning next week. I’ve been awarded two years of post-doctoral studies and my whole family is going there. Where do I see myself in 10 years? It depends. There are too many factors” (FG 1, Belgrade, female, 36).

CONCLUSIONS

Earlier research by Serbian authors, such as Branimir Stojković, Danijela Gavrilović, Anđelka, Mirkov, Ivana Spasić and Vera Backović, indicate that the identification of people with their place of residence has primacy over broader levels of place attachment and it represents “identity privatization” which, in the case of Serbia, is temporally located since the first decade of the 21st century onwards (Backović & Spasić, 2014).

Having in mind the importance and role of urban spaces in the (re)construction of population identity, a new niche for the research presented in this paper is constituted by place identity of international students and their attachment to cities and university centres which are their new micro-environment or were their micro-environment based on the previous experience. The research subjects who had focus-group interviews in Belgrade and Novi Sad were the students from Serbia studying abroad, young highly educated

professionals who returned to our country after studying abroad and foreign students in Serbia. Despite diverse attitudes inevitably arising from the comparison of these three groups of respondents, this research stage also confirmed their common denominators regarding emotional attachment to the city of study and the place of origin, then regarding the critical attitude towards the real state of the physical environment of specific urban space and the opportunities offered by the university context.

Although the research results, obtained by the focus-group interview method, cannot be generalized, this method is applicable as quite useful, particularly in the first stages of the research, as was the case here, because that is the time when they provide best results about phenomena that are not commonly known, and after their application more precise hypotheses can be formulated and different variables can be selected which will be useful subsequently in the concretization of the questions to be included in the firmly structured questionnaire.

Objective circumstances that limit finding some inferences in the current stage of the focus-group research regarding the variability of international students' identity in academic mobility, in order to keep the carriers of this cognitive capital in our cities, will be targeted in the following steps of the research, with complementing research techniques and approaches.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Adams, R. E. (1992). A tale of Two Cities: Community Sentiments and Community Evaluation in Indianapolis and Pittsburgh. *Sociological Focus*, vol. 25, no. 3, 217–240.
- Adriana, M. C., Situmorang, R., Aji, B. J. (2023). Exploring the transport mode choice of university students in Jakarta: A case study in Universitas Trisakti. *SPATIUM*, no. 49, June 2023, 20–29, <https://doi.org/10.2298/SPAT230202003A>
- Backović, V., Spasić, I. (2014). Place attachment and local identities: case studies of four cities in Serbia. *Temе*, XXXVIII, no. 1, 177–192. [In Serbian]
- Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M., Robson, K. (2001). *Focus Groups in Social Research*. London: SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781849209175>
- Brown, B. B., Perkins, D. D. (1992). Disruptions in place attachment. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 279–304, https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_13
- Bursać, B. (2009). A review of theoretical models for the city identity definition: Case-study of the City of Belgrade. *Kultura*, 122/123, 78–103. [In Serbian]
- Džamić, L. (2014). *A Flower-shop in the House of Flowers. How we adopted and lived the life of Alan Ford* (4th edition). Smederevo: Heliks. [In Serbian]
- Đurić, S. (2005). Methodology of focus group research. *Sociologija*, vol. XLVII, no. 1, 1–26, <https://doi.org/10.2298/SOC0501001D> [In Serbian]
- Fischer, C. S., Jackson, R. M., Stueve, C. A., Gerson, K., Jones, L. M., Baldassare, M. (1977). *Networks and places: Social relations in the urban setting*. New York: Free Press.
- Giuliani, M. V. (2003). Theory of attachment and place attachment. In: M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto (eds.). *Psychological theories for environmental issues* (137–170). Aldershot: Ashgate.
- Glaeser, E. (2012). *Triumph of the city*. New York: The Penguin Press.

- Hainard, F., Bassand, M., Perrenoud, M., Rossel, P. (1989). Animation, nouvelle technologies et identité. *L'Arc jurassien*. Lausanne, Neuchâtel, IREC – Institute de Sociologie, quoted. In: Stojković, B. (2009). City as the framework of homeland identity. *Kultura*, br. 122/123, 45. [In Serbian]
- Hernández, B., Hidalgo, M. C., Salazar-Laplace, M. E., Hess, S. (2007). Place attachment and place identity in natives and non-natives. *Journal of Environmental Psychology*, 27, 310–319, <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.06.003>
- Ignjatović, S. (2020). Qualitative applied research in social interventions and public policy programs: The case of focus group interviews. *Sociologija*, vol. LXII, no. 1, 42–62, <https://doi.org/10.2298/SOC2001042I> [In Serbian]
- Israel, E., Cohen, N., Czamanski, D. (2019). Return on capital? Determinants of counter-migration among early career Israeli STEM researchers. *PLOS ONE*, 14 (8): e0221882. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0221882>
- Kesić, D. B. (2023). “Smart” cities: the new paradigm of urban development. *Sociološki pregled*, vol. LVII (1), 32–52, doi: [10.5937/socpreg57-43015](https://doi.org/10.5937/socpreg57-43015).
- Krueger, R. A. (1994). *Focus groups: A practical guide for applied research* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Krzysztofik, R., Kantor-Pietraga, I., Spórna, T. (2020). Spatial and functional dimensions of the COVID-19 epidemic in Poland. *Eurasian Geography and Economics*, 61 (4–5), 573–586, <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1783337>
- Kuckartz, U., Rädiker, S. (2019). *Analyzing Qualitative Data with MAXQDA. Text, Audio, and Video*. Cham, Switzerland: Springer. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/326762723.pdf>
- Lindner, R. (2006). The gestalt of the urban imaginary. *European Studies: A Journal of European Culture, History and Politics*, 23, 35–42.
- Livingston, M., Bailey, N., Kearns, A. (2008). *People's Attachment to Place – The Influence of Neighbourhood Deprivation*. York: Chartered Institute of Housing; Joseph Rowntree Foundation.
- Low, S., Altman, I. (1992). Introduction. In: I. Altman, S. Low (eds.). *Place Attachment*, 1–12. New York: Plenum Press.
- Lukić, V. (2022). Migration and Mobility Patterns in Serbia. In: E. Manić, V. Nikitović, P. Đurović (eds.). *The Geography of Serbia. World Regional Geography Book Series*, 157–167. Cham: Springer Science. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74701-5_12
- Lukić, V., Predojević Despić, J. (2023). Reflections on Challenges and Opportunities of Comparative Qualitative Research of Migration during the COVID-19 Pandemic: Researcher Perspective. In: M. Radoman, A. Mirkov, D. Poletić Čosić (eds.). *Researching the Society during the Pandemic – Some Methodological Obstacles and Solutions* (15–34). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Mansell, I., Bennett, G., Northway, R., Mead, D., Moseley, L. (2004). The learning curve: the advantages and disadvantages in the use of focus groups as a method of data collection. *Nurse Researcher*, 11 (4), 79–88, <https://doi.org/10.7748/nr2004.07.11.4.79.c6217>
- Miletić, D. S., Jeremić Marković, E. (2011). Migration of the population in Serbia as the chance and/or a threat under the conditions of World globalisation. In: V. Vukotić,

- S. Maksimović, V. Goati, D. Šuković, V. Radovanović (eds.). *Population and development* (185–193). Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Mirkov, A. (2013). Attachment to place of residence among citizens of Serbia: Emotions and common interests. In: M. Lazić, S. Cvejić (eds.). *The changes of basic structures of the society in Serbia in the period of accelerated transformation* (307–319). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Morgan, D. L., Krueger, R. A. (1993). When to Use Focus Groups and Why. In: D. L. Morgan (ed.). *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*, 3–19. Newbury Park, California 91320: SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483349008>
- Ng, C. (1998). Canada as a new place: the immigrant's experience. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 55–67. <https://doi.org/10.1006/jev.1997.0065>
- Nzimande, N. P. (2022). Residential satisfaction in large housing estates of Budapest: Is age really just a number? *SPATIUM*, no. 48, December 2022. 11–21, <https://doi.org/10.2298/SPAT220502010N>
- Parker, K. A., Hester, E. B., Geegan, S. A., Ciunova-Shuleska, A., Palamidovska-Sterjadovska, N., Ivanov, B. (2022). Reflections on the Emigration Aspirations of Young, Educated People in Small Balkan Countries: A Qualitative Analysis of Reasons to Leave or Stay in North Macedonia. *Central and Eastern European Migration Review*, vol. 11, no. 1, 69–84. <https://doi.org/10.54667/ceemr.2022.07>
- Petrić, J. (2017). Neighbourhood Attachment in Central and Peripheral Areas of Belgrade: Evidence from Stari grad and Kaluđerica. *ANNALES, Series Historia et Sociologica*, 27, 2017, 2, 295–308. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.20>
- Perez-Encinas, A., Rodriguez-Pomeda, J. (2019). Geographies and Cultures of International Student Experiences in Higher Education: Shared Perspectives Between Students from Different Countries. *Journal of International Students*, vol. 9, Issue 2, 412–431. <https://doi.org/10.32674/jis.v9i2.271>
- Pušić, Lj. (2007). *Writing of a city – Urban contemporariness*. Novi Sad: Prometej. [In Serbian]
- Radović, S. (2013). *City as a text*. Beograd: Biblioteka XX vek. [In Serbian]
- Radusinović, D., Vukčević, M., Čizmić, S. (2012). Difference in Place Attachment between Students in Helsinki and in Belgrade. *Psihološka istraživanja*, vol. XV (2), 135–151. [In Serbian]
- Relf, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Salazar, N. B. (2023). Mobile places and emplaced mobilities: problematizing the place-mobility nexus. *Mobilities*, vol. 18, Issue 4, 582–592. <https://doi.org/10.1080/17450101.2023.2226358>
- Skoko, B., Benković, V. (2009). Scientific method of focus groups – possibilities and ways of application. *Politička misao*, 46 (3), 217–236. Available at: <https://hrcak.srce.hr/50954> [In Croatian]
- Sokolowicz, M. E. (2019). Student cities or cities of graduates? The case of Lodz and its students declared preferences. *Popul Space Place*. 25:e2177. <https://doi.org/10.1002/psp.2177>
- Spasić, I., Backović, V. (2017). *Cities in Search of Identity*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja. [In Serbian]
- Statistical Office of the Republic of Serbia (RZS) (2023). *Migrations – Data for municipalities and towns, 2022 Census, Book 7*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Available at: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234010.pdf> [In Serbian]

- Stojkov, B. (2002). *Spatial planning methods*. Beograd: Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu. [In Serbian]
- Stojković, B. (2009). City as the framework of homeland identity. *Kultura*, br. 122/123, 41–53. [In Serbian]
- Vujović, S. (2014). Sociospacial Identity of Belgrade in the Context of Urban and Regional Development of Serbia. *Sociologija*, vol. LVI (2014), no. 2, 145–166. DOI: [10.2298/SOC1402145V](https://doi.org/10.2298/SOC1402145V) [In Serbian]
- Wee, A. (2019). Space and Identity Construction: A Study of Female Singaporean Undergraduates in the UK. *Journal of International Students*, vol. 9, Issue 2, 384–411. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1222455.pdf>
- Zasina, J., Nowakowska, A. (2023). Is the 'student city' lost? The rhythms of Lodz as a consumption-oriented student city through the COVID-19 pandemic lens. *Population, Space and Place*, 29, e2607. <https://doi.org/10.1002/psp.2607>